

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Θὰ ἤθελα προεξαγγελτικὰ νὰ κάνω μιὰ ἀπαραίτητη διευκρίνηση σχετικὰ μὲ τὸν τίτλο καὶ φυσικὰ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνακοίνωσός μου. *Τοπικὴ ἱστοριογραφία*: Ἰσως ὁ δεύτερος ὄρος τῆς φράσης αὐτῆς νὰ δημιουργεῖ ὀρισμένες ἀπορίες, δεδομένου ὅτι ὁ συνήθης ὄρος ποὺ συνάπτεται μὲ τὸ ἐπίθετο τοπικὴ εἶναι ἐκεῖνος τῆς ἱστορίας καὶ ὄχι τῆς ἱστοριογραφίας· καὶ τὸ πράγμα ἔχει τὴν σημασία του. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς χρησιμοποίησε στὶς μελέτες του καὶ τοὺς δύο ὄρους· περισσότερο βέβαια τὸν ὄρο ἱστορία· ἄρα ἡ χρῆση ἀπὸ μένα τοῦ ὄρου ἱστοριογραφία ἔχει τὴν αἰτία τῆς στὴν προσωπικὴ πρόσληψη τοῦ δημαρικοῦ ἔργου τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό.

Τὴν ἐνασχόληση μὲ τὰ τοπικὰ ἱστορικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὴν διαμόρφωση ἑνὸς ἰδιαίτερου τύπου λογιισύνης ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν τοπικὴ ἱστοριογραφία ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς θὰ τὴν προσγράψει στὸν μεσοῦντα 19ο αἰώνα. Ὡστόσο τὶς ἀπαρχές τοῦ φαινομένου θὰ διακρίνει στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα. Καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι τοπικὰ ἱστοριογραφικὰ ἐνδιαφέροντα θὰ ἐκδηλωθοῦν τότε σὲ ὅλο τὸν χῶρο ποὺ καλύπτει ὁ ἑλληνισμός. Ὅταν χρειαστεῖ νὰ προσφύγει σὲ μερικὰ ὀνόματα θὰ σημειώσει τὸν Χριστόφορο Περραιβὸ (*Ἱστορία Σουλίου καὶ Πάργας*, 1803) καὶ τὸν Διονύσιο Φωτεινὸ (*Ἱστορία τῆς πάλαι Λακίας*, 1818-1819).

Ὁ Ἀγώνας καθὼς εἶναι φυσικό, δίνει νέα καὶ ἐντονότερη ἔξαρση στὸ φαινόμενο· ἔταν θὰ ἔλθει ἡ στιγμή τῆς ἀπογραφῆς τοῦ Ἀγώνα οἱ τοπικὲς ζητήσεις πυκνώνουν ἐπειδὴ ἡ κάθε περιοχὴ θέλει νὰ ὑπερτονίσει τὴν δική της συμβολὴ στὴν ἐπιτυχία τῆς Ἐπανάστασης, τὴν συμβολὴ τῶν δικῶν της τέκνων. Σύμφωνα λοιπὸν μ' αὐτὰ θὰ γνωρίσει ἰδιαίτερη ἔνταση ἡ συγγραφὴ βιογραφιῶν τῶν διαφόρων ἀγωνιστῶν, τάση ποὺ βέβαια εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν τοπικὴ ἱστορία. Τοπικὴ ἱστορία, τοπικισμὸς ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες καὶ μὲ αὐτὲς τὶς στοχεύσεις θὰ δημιουργήσουν σοβαρὰ προβλήματα στὸν ἐθνικὸ ἱστοριογράφο Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο, ἔταν γύρω στὰ 1875 ἐκδόθηκε ὁ τόμος ποὺ περιεῖχε τὴν Ἐπανάσταση, ἐπειδὴ οἱ τοπικοὶ ἱστορικοὶ θὰ θεωρήσουν ὅτι οἱ περιοχές τους ἀδικήθηκαν στὸ ἔργο τοῦ Παπαρρηγόπουλου: ὁ Κ. Νικόδημος διαμαρτύρεται γιὰ τὰ Ψαρά, ὁ Μ. Δήμιτσας γιὰ τὴν Μακεδονία, ὁ Θ. Δηλιγιάννης γιὰ τὸν Μοριά, ὁ Π. Βεργωτῆς γιὰ τὰ Ἐπτάνησα, ὁ Π. Καρολίδης γιὰ τὴν αὐστηρότητα τοῦ Παπαρρηγόπουλου ἔναντι τῶν Μικρασιατῶν. Πλήρης ἐκδήλωση τοῦ τοπικιστικοῦ πνεύματος.

Ἡ συνολικὴ αὐτὴ καὶ οὐσιαστικὴ προσέγγιση τοῦ τοπικισμοῦ καὶ τῆς τοπικῆς ἱστοριογραφίας, ὅπως προσπάθησα νὰ τὴν παρουσιάσω, ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὴν μελέτη ἐνὸς ἔργου ἀπὸ τὰ τελικὰ, ἄς ποῦμε, τοῦ Κ. Θ. Δημαρχᾶ: εἶναι βέβαια ἡ βιογραφία τοῦ Κ. Παπαρηγόπουλου· ἐκεῖ σὲ λίγες σελίδες¹ ἡ τάση τῆς τοπικῆς ἱστορίας θὰ ἐπισημανθεῖ καίρια καὶ θὰ ἐντχθεῖ στὸν χῶρο ποὺ τῆς ἀρμόζει.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἕνα· ἡ ἐνταξὴ ἐνὸς φαινομένου μέσα στὴν εὐρεία σύνθεση. Ὅμως ἡ τοπικὴ ἱστορία, ἡ ἐνασχόληση μὲ τὶς τοπικὲς ζητήσεις δὲν σταμάτησε ποτέ· συνεχίζεται ἀκόμα καὶ ὡς τὶς μέρες μας· καὶ τοῦτο βεβαίως δὲν περνᾷ ἀπαρατήρητο ἀπὸ τὴν κριτικὴ ματιὰ τοῦ Κ. Θ. Δημαρχᾶ. Κύρια ἐκδήλωση τοῦ ἐνδιαφέροντός του λοιπὸν γιὰ τὸ θέμα αὐτό, εἶναι κυρίως οἱ ἐπιφυλλίδες τοῦ «Βήματος», μὲ τὶς ὁποῖες θὰ παρουσιάσει σὲ κάποιον τέλος πάντων εὐρὺ κοινὸ τὶς κατὰ καιροὺς ἐπιδόσεις τῶν τοπικῶν ἱστορικῶν. Ἀλλὰ παράλληλα θὰ ἐκθέσει μὲ σαφήνεια καὶ ἐνάργεια μίαν ὀλοκληρωμένη θέση γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό. Ἡ θέση του αὐτὴ ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς προγράμματος στὸ ὁποῖο διακρίνονται καὶ τονίζονται κάθε φορὰ ἕλα τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν. Ἄς προσπαθήσουμε λοιπὸν νὰ ἀποδιαρθρώσουμε τὸ πρόγραμμα αὐτὸ προκειμένου νὰ κατανόησουμε τὴν σημασία καὶ τὴν θέση του στὸ ὅλο ἱστοριογραφικὸ πλέγμα.

Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὶς τοπικὲς ἐνασχολήσεις σημειώνεται κάθε φορὰ ποὺ κρίνεται ἀπαραίτητο ἀποκαλύπτοντας ἔτσι ἕνα χρονικὸ ἀνάπτυγμα μὲ ἀρχὴ περίπου τὸ 1935· τὸ τέλος τὸ γνωρίζουμε ὅλοι... Ὁ ἴδιος ἐκθέτει τὰ πράγματα μὲ σαφήνεια: «δεκαπέντε χρόνια τώρα» —γράφει σὲ ἐπιφυλλίδα τοῦ 1950— «ἀπ' αὐτὴν τὴν στήλη δὲν χάνω εὐκαιρία γιὰ νὰ ἐξάρω τὴν σημασία τῶν τοπικῶν δημοσιευμάτων, εἴτε σὲ μορφὴ βιβλίου παρουσιάζονται εἴτε σὲ περιοδικὴ μορφή»². Αὐτὰ ἐφεξῆς θὰ ἐπαναληφθοῦν πολλὲς φορές.

Ὡστόσο ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ δοθεῖ μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποὺ ἀφορᾷ τὴν μεγάλη διάδοση τῶν τοπικῶν ἱστοριῶν· ἐρώτημα ποὺ ἐπεκτείνεται γιὰ νὰ καλύψει καὶ τὴν εὐρύτατη χρονικὴ ἐνασχόληση μὲ παρόμοιες ζητήσεις ἡ ὁποία φθάνει ὡς τὶς μέρες μας μὲ ἀμείωτη ἐνταση. Ὁ Κ. Θ. Δημαρχᾶς ἀπαντώντας στὸ καίριο αὐτὸ ἐρώτημα, θεωρῶ, ὅτι ταυτοχρόνως παρουσιάζει καὶ τὴν θεωρητικὴ ἐπέκταση τοῦ προβλήματος τῆς τοπικῆς ἱστοριογραφίας καὶ προσεγγίζει ἀπὸ ἄλλο δρόμο τὴν προβληματικὴ ποὺ παρουσιάστηκε σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες καὶ κυρίως στὴν γειτονικὴ μας Ἰταλία³.

1. Κ. Θ. Δημαρχᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος*, Ἀθήνα 1986, σ. 52-54, 57.

2. Ἐπιφυλλίδα τῆς 24ης Νοεμβρίου 1950 μὲ τίτλο: «Ζητήματα μεθόδου».

3. Ἀναφέρωμι ἐδῶ στὰ ὅσα πολὺ σημαντικὰ ἔχει παρατηρήσει ὁ R. Romano σὲ ἄρθρο του γιὰ τὴν τοπικὴ ἱστορία· ὁ Ἰταλὸς ἱστορικὸς ἀναφέρεται στὴν ἵδρυση τοῦ Istituto Storico Italiano ποὺ ἔγινε στὴν Ρώμη τὸ 1883 ὡς συνισταμένη τῶν διαφόρων τοπικῶν

Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τῆς προσπέλασης τοῦ Δημαρχᾶ πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ὅτι ἡ καλλιέργεια τοῦ τοπικοῦ ἱστορικοῦ εἴδους ἔχει σχέση μὲ τὴν πορεία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, μὲ τὴν πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τὴν "Ἀλωση. Μάλιστα ἡ ἐρμηνεία του αὐτῆ προβλήθηκε διὰ τῶν ἐπιφυλλίδων πολλές φορές: ἄς τὴν παρakoλουθῆσομε ὕπως ἐκφράστηκε τὸ 1950: «Δὲν ἔχει κανεὶς νὰ ἐξάρη τὴν χρησιμότητά της, γιατί εἶναι αὐτόδηλη: σὲ μιὰ χώρα ὅπου ἡ ἴδια ἡ σύσταση της ἐπέβαλλε τὴν ἀνάπτυξη τοπικῶν πολιτισμῶν, σὲ μιὰ χώρα ποὺ διαμορφώθηκε κάτω ἀπὸ τὸν ξένο ζυγὸ, ὅπου εὐνοήθηκε γι' αὐτὸν τὸν πρόσθετο λόγο ἡ αὐτοδιοίκηση τῶν κοινοτήτων, ἡ ἱστορία ἡ ἐθνικὴ εἶναι σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἄθροισμα τῶν τοπικῶν ἱστοριῶν. Ἄν αὐτὲς οἱ πραγματικότητες οἱ φυσικὲς καὶ ἱστορικὲς ἀγνοήθηκαν σὲ κάποια στιγμή, καὶ δημιουργήθηκε ἐκ τῶν ἔνω τὸ ὑδροκέφαλο θηρίο ποὺ ὀνομάζεται ἑλληνικὸ κράτος τοῦτο εἶναι ἕνας ἀκόμη πρόσθετος λόγος γιὰ νὰ μελετήσομε προσεκτικὰ πῶς ἦταν ἄλλοτε τὰ πράγματα, τὸν καιρὸ ποὺ ὁ ἑλληνισμὸς ἀνέβαινε μὲ ζωηρὸ πόδι πρὸς τὴν ἀκμὴ του»⁴.

Φυσικὸς χώρος λοιπὸν καὶ ἱστορικὲς περιπέτειες εἶναι οἱ δύο σταθεροὶ παράγοντες ποὺ ἐκτρέφουν τὶς τοπικὲς ζητήσεις. Ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτῆ θὰ ἐξαιρεθεῖ ἡ ἐκκλησία, ἡ ὁποία διὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου διατηρεῖ ἀκέραια τὴν ἱεραρχικὴ τῆς πυραμίδα: ὅμως καὶ ἐδῶ ἔχομε τὶς κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικὲς μονάδες οἱ ὁποῖες διακρίνονται γιὰ μιὰ ὑποτυπώδη ἔστω αὐτοδιοίκηση. Ἄρα καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ τοπικὴ ἱστορία ὅπως παρουσιάζεται μὲ τὴν συγγραφή μονογραφιῶν γιὰ τὶς μητροπόλεις, τὶς μονές, τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καταλόγους συμβάλλει ἀποφασιστικὰ στὴν κατανόηση τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου, στὴ σύνθεση τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας ἐν τέλει.

Φθάσαμε ἔτσι, ὁ Κ. Θ. Δημαρχᾶς μᾶς ὀδήγησε, στὸ σημεῖο ποὺ θὰ ἔχομε τὴν διάσταση τοῦ γιατί πρέπει νὰ ἐνθαρρύνουμε τὶς τοπικὲς μελέτες, νὰ ἐνθαρρύνουμε τοὺς τοπικοὺς λογίους καὶ αὐτὰ μὲ τὰ ὁποῖα αὐτοὶ καταγίνονται: καὶ εἶναι πολλά, τὰ εἶδη τῆς τοπικῆς ἱστοριογραφίας: τοπικὲς ἀνθολογίαι, τοπικὲς βιβλιογραφίαι, συλλογὲς ἐθίμων καὶ παραδόσεων, συλλογὴ γλωσσικοῦ ὕλικου, σύνταξη τοπικῶν βιογραφικῶν καὶ ἄλλων λεξικῶν.

Μὲ βάση τὴν θεώρηση ποὺ ἀναφέραμε λίγο νωρίτερα καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἡ ἐθνικὴ ἱστορία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ συνα-

---

ἱστορικῶν ἐταιρειῶν ποὺ εἶχαν ζοῆ καὶ δράση πολλῶν ἐτῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ κεντρικοῦ ὄργανου: τὸ ἀντίθετο συνέβη στὴν Γερμανία στὴν ὁποία ἀπὸ ἕνα κεντρικὸ ὄργανισμὸ ἰδρύονται περιφερειακὰ ἰδρύματα. Φθάνει λοιπὸν ἔτσι στὴν σημαντικὴ παρατήρηση ὅτι ὅλα αὐτὰ ἀνακαλοῦν τὸν διαφοροτικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πραγματοποιήθηκε στὶς δύο αὐτὲς χώρες ἡ ἐθνικὴ ἐνοποίηση (R. Romano, «Τοπικὴ Ἱστορία - Γενικὴ Ἱστορία», στὸν τόμο μὲ μελέτες τοῦ ἰταλοῦ ἱστορικοῦ ποὺ ἐκδόθηκε μὲ τὸν τίτλο *Ποῦ ὀδεῖ ἡ ἱστορία; ἀναζητήσεις τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Ἀθήνα 1988, σ. 53-54).

4. Ἡ παραπομπὴ στὴν ἐπιφυλλίδα ποὺ σημειώνεται στὴν σημείωση 2.

γωγὴ πολλῶν κατὰ τόπους ἱστοριῶν, ἢ προαγωγὴ τῶν τοπικῶν μελετῶν εἶναι καὶ ἀπαραίτητη γιὰ πολλὰ ἀκόμη χρόνια, καὶ ἄξια κάθε ἐπαίνου. Ἐπιμέρους λόγοι, ὄχι λιγότερο σημαντικοί, ὑπάρχουν ἀρκετοὶ γιὰ νὰ πλαισιώσουν τὴν βασικὴ αὐτὴ θέση. Εἶναι πρῶτιστα ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ στόχου ποὺ διαπερνᾷ μεγάλο μέρος τοῦ δημοτικῆς ἔργου καὶ τὸ ὁποῖο ἔχει ὀνομαστεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐθνικὴ ἀπογραφή. Ἡ φτώχεια μας σὲ πρωτογενῆς ὕλικὸ εἶναι τόσο μεγάλη, οἱ κίνδυνοι γιὰ τὴν καταστροφὴ του τόσο πολλοὶ ὥστε πρέπει σχεδὸν νὰ εἴμαστε εὐτυχημένοι γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν τοπικῶν μελετητῶν, ἔστω καὶ ἂν αὐτὲς διακρίνονται ἀπὸ πολλὰς ἀτέλειες. Γιατὶ ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς ἱστορικοὺς θὰ περάσουμε στοὺς ἐθνικοὺς. Ἰδιαιτέρη σημασία δίνει γιὰ τὰ δημοσιεύματα τὰ τοπικὰ ὅταν ἀναφέρονται σὲ τόπους ποὺ ἔχουν ἀποσπαστεῖ βίαια ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ κορμὸ καὶ ἔχουν χαθεῖ ὀριστικὰ γιὰ τὸν ἑλληνισμό. Ὁ λόγος εἶναι βέβαια καὶ πάλι ἱστορικός. Ὁ κόσμος αὐτὸς ἔχει χαθεῖ ὀριστικὰ: ἔτσι ἡ παραμικρότερη ἱστορικὴ μαρτυρία ποὺ προέρχεται ἀπὸ τοὺς τόπους αὐτοὺς ἔχει εἰδικὴ βαρῦτητα ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ ἐπαναληφθεῖ. Ἀναγνωρίζει ἐπιπλέον ὅτι οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ εἶχαν μιὰ ἰδιαιτέρη ποιότητα καὶ ἰδιοτυπία καὶ σημειώνει ἐμφαντικὰ: «Τελικὰ θὰ ἐσημείωνα τὴν σημασία τὴν ὁποία παρουσιάζει ἡ σὰν πειραματικὴ ἀπομόνωσὴ του ἀναφορικὰ μὲ τὸν ὑπόλοιπο Ἑλληνισμό, προκειμένου νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ»⁵. Στὴν στόχευσή του λοιπὸν αὐτὴ ὑπάρχει ἰδιαιτέρη βισύνη γιατί πρέπει νὰ προλάβουμε τοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ μέρη αὐτά, ὅσο καιρὸ εἶναι ἀκόμα ζωντανοί. Νὰ τοὺς προλάβουμε προκειμένου νὰ καταθέσουν τὴν μαρτυρία τους ἐπειδὴ μαζὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς θὰ σβήσουν καὶ στοιχειῶ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐθνικὴ μας αὐτογνωσίαν.

Αὐτὰ σημειώνει λοιπὸν γιὰ τὶς χαμένες πατρίδες καὶ τὰ καταλαβαίνουμε ὅλοι μας: ὥστόσο ὁ κίνδυνος αὐτὸς ὑπάρχει καὶ γιὰ τὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ χῶρο· ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ τοπικοῦ ποὺ συμβάλλει γιὰ τὴν γνώση τοῦ καθολικοῦ βρίσκεται πλέον ἐξαιτίας τῶν νέων πολιτισμικῶν καὶ τεχνικῶν μεταβολῶν σὲ κίνδυνο. Αὐτὸ τὸ εἶχε ἐπισημάνει ἤδη ἀπὸ τὸ 1959 ὅταν κάνει τὴν πρώτη σημαντικὴ νύξη γιὰ τὸ θέμα αὐτό: ὅτι δηλαδὴ σὲ λίγο καιρὸ μόνον ὁ ἱστορικός θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνει τὶς κρίσιμες διαφορὰς μεταξὺ τῶν διαφόρων περιοχῶν οἱ ὁποῖες ἔχουν παίξει σημαντικὸ ρόλο γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Νὰ λοιπὸν ἕνας ἀκόμη πρόσθετος λόγος ποὺ ἐπιβάλλει τὴν προσοχὴ μας γιὰ τὶς τοπικὰς μελέτες.

Ὡστόσο τὰ πράγματα αὐτὰ δὲν ἀφοροῦν μόνον τοὺς ἱστορικοὺς. Στὴν ἀντίληψή του δὲν εἶναι δυνατὸν, ἢ μᾶλλον εἶναι ἀκατανόητο οἱ λόγοι νὰ πολλαπλασιάξουν ἀκατάπαυστα ἓνα τύπο ἀναγνωσμάτων, τὰ τοπικὰ ἐν προκειμένῳ, καὶ νὰ μὴν βρίσκονται σὲ ἀντιστοιχία μὲ ἓνα εἶδος ἀναγνώστη ποὺ συνδιαλέ-

5. Ἐπιφυλλίδα τῆς 1ης Ἰουλίου 1955 μὲ τίτλο: «Ἀρχεῖον Πόντου».

γεται με αυτά. Κάπου θα υπάρχει ή συνάντηση. "Αν έτσι έχουν τα πράγματα τότε τα τοπικά αναγνώσματα φαίνεται να ανταποκρίνονται καλά στις ζητήσεις ενός κοινού, επειδή είναι άκριβώς το αντίθετο από την αυστηρή επιστημονική ιστορική πραγματεία. Τοῦτο επειδή με την λεπτομερειακή παράθεση στοιχείων, δηλαδή με την ανάλυση που τα διακρίνει, αφήνουν ελεύθερο χώρο στην φαντασία που απουσιάζει από την ευρύτερη σύνθεση σε μεγάλο βαθμό. Συνεπώς οι τοπικές συμβολές ενθαρρύνουν την ανάγνωση και συντελούν ώστε το ευρύ κοινό να ξαναζήσει καλύτερα την ιστορία του τόπου του, πράγμα που δεν μπορεί να το κάνει από το μεθοδικό σύγγραμμά.

Γιὰ τους λόγους αυτούς και άλλους λιγότερο σημαντικούς, κρίνει σκόπιμο ο Κ. Θ. Δημαράς να ενθαρρύνει με κάθε τρόπο την τοπική συμβολή: «Καιρός είναι να μιλήσουν, ὅλοι, χωρίς εξαίρεση οι ἑλληνικοί τόποι»⁶ σημειώνει στὰ 1958. Τὸ κέρδος είναι πολλαπλὸ και γιὰ μᾶς τους μεθοδικούς ιστορικούς γιατί ἕνας ὁλόκληρος κόσμος βρίσκεται σὲ κάθε ἑλληνική γωνία, ἀρκεῖ νὰ ξέρουμε νὰ τὸν ἀναζητήσουμε και νὰ τὸν βροῦμε. Οἱ τοπικοί ιστορικοί μᾶς προσκομίζουν ὕλικό· πρέπει νὰ τοὺς ἐνθαρρύνουμε· ἀλλὰ ἐν συνεχεία ἀπὸ τὸ ὕλικό αὐτὸ ἐμεῖς πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε και νὰ βροῦμε τὰ πρόσωπα, τίς ιδέες, «τὰ κινήματα ψυχῶν», ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει· «ὅλα εἶναι μέσα σὲ ὅλα»⁷ και ὅλα ἔχουν τὸν τρόπο νὰ μᾶς διδάξουν και νὰ μᾶς φρονηματίσουν.

Τοπική ἱστορία, τοπικισμός, ἐθνική ἀπογραφὴ, αὐτογνωσία. Καλὰ εἶναι ὅλα αὐτά, ὅπως θὰ ἔλεγε και ὁ ἴδιος. "Ὅμως ποιοί εἶναι οἱ συντελεστές ὅλων αὐτῶν; ποιοί εἶναι αὐτοὶ που ἐκπονοῦν τίς τοπικές μελέτες και ἀπὸ ποιές ἀρχές διαπνέονται; πῶς ἐν τέλει θὰ τοὺς συντρέξουμε;

Γιὰ τους τοπικούς λογίους ὁ λόγος, ἡ γραφὴ τοῦ Κ. Θ. Δημαρά εἶναι ἀνοιχτόχερη και ὁ ἔπαινος περισσός. Εἶπαμε στήν ἀρχὴ ὅτι ὑπάρχει ἕνα πρόγραμμα, ἕνα σχέδιο· αὐτὸ τὸ σχέδιο πρέπει νὰ ὑπηρετηθεῖ με κάθε μέσο. "Ἐνας καλὸς λόγος πρέπει λοιπὸν νὰ ἀπευθύνεται γιὰ τοὺς λογίους αὐτούς· ἄλλωστε ἔχει πάντοτε ὑπ' ὄψιν του τὰ παράπονα τοῦ Γ. Σερούιου που πολὺ ἔνωρις ἔγραφε: «τοὺς δὲ ἔξω τῶν Ἀθηνῶν γράφοντας δὲν τοὺς γράφουν οἱ ἐν Ἀθήναις διέποντες»⁸. Ἀναγνωρίζει τίς δυσκολίες που ἀντιμετωπίζουν και τὰ ἐμπόδια που συναντοῦν στὸ ἔργο τους· και εἶναι αὐτά πολλά: ἔλλειψη βιβλιοθηκῶν και βοήθημάτων, ἔλλειψη διαλόγου μεταξὺ ὁμοτέχνων ἀπαραίτητου γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ σωστοῦ ἔργου, ἔλλειψη συχνῶν σχετικῶν σπουδῶν κ.λ. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ τίς περισσότερες φορές δὲν ἔχουν τίτλους ἐπίσημους· συχνὰ ἔχουν ἐπάγγελμα

6. Ἐπιφυλλίδα τῆς 29ης Αὐγούστου 1958 με τίτλο: «Ἐνα ἑλληνικὸ νησί».

7. Κ. Θ. Δημαράς, *Ἡ λογιόσφαιρα τῶν Ἑπειρωτῶν*, Ἰωάννινα 1960, σ. 5· βλ. και τὴν τελευταία σημείωσή μας.

8. Ἐπιφυλλίδα τῆς 29ης Ἰανουαρίου 1960 με τίτλο: «Λεξικὸ τῶν Πατρῶν».

ζένο πρὸς τὶς ἱστοριογραφικὰς τοὺς ἀναζητήσεις. "Ὁμως ἔναντι ὅλων αὐτῶν τῶν ἐλλείψεων διαθέτουν στοργὴ καὶ ἀφοσίωση πρὸς τὸν τόπο τους, θέληση γιὰ τὸ καλὸ, πίστη καὶ ἀφοσίωση στὶς ζητήσεις τους καὶ κυρίως μεράκι καὶ πάθος. Σ' αὐτὴν τὴν τελευταία ιδιότητα δίνει μεγάλη σημασία γιατί τὴν θεωρεῖ ἀπαράιτητη γιὰ ὅλους καὶ ὄχι μόνο τοὺς τοπικοὺς λογίους. Γι' αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς ἀνθρώπους ὁ πιὸ ἀδάπανος καὶ ὁ πιὸ εὐκολὸς τρόπος ἐπαίνου εἶναι τουλάχιστον νὰ μὴν τοὺς ξεγνοῦμε καὶ ἂν δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε τίποτε καλύτερο γι' αὐτοὺς τουλάχιστον ἄς ἐκφράζουμε τὸν σεβασμὸ μας καὶ ἄς ἀναγνωρίζουμε τὴν ἀφοσίωση καὶ τὴν αὐταπάρησή τους. Αὐτὰ ὅλα τὰ κάνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς καὶ στὴν χειρότερη περίπτωση ἂν πρέπει νὰ εἶναι ὄξυς γιὰ κάποιον ἐντελῶς ἀμέθοδο δημοσίευμα, σιωπᾶ. "Ὁμως στὸ σύνολο τοὺς τιμᾶ καὶ ἕσως εἶναι γι' αὐτοὺς ποὺ ἔχει γράψει τοὺς μεγαλύτερους ἐπαίνους. Τὸ 1950 θὰ τοὺς ὀνομάσει «ἀφανεῖς σοφοὺς»⁹, φράση ποὺ τὸ 1976 θὰ γίνῃ «τοπικοὶ σοφοί»¹⁰. "Ἄλλωστε ὅσοι παρακολούθησαν μὲ προσοχὴ καὶ συστηματικότητά τὸν διάλογο ποὺ ἔχει ἀνοίξει μὲ τοὺς «σοφοὺς» τῆς ἐλληνικῆς ἐπαρχίας γνωρίζουν πόσο προσπάθησε κάποτε νὰ διαλύσει ὀρισμένες παρεξήγησεις ποὺ εἴταν εὐκόλο νὰ συμβοῦν ἀπὸ τὴν στρεβλὴ ἀνάγνωση τῶν ὕσων ἔγραφε ὁ Δημαρᾶς γιὰ τὰ τοπικὰ ἔργα: τὸ παράδειγμα τοπικοῦ λογίου ποὺ πολὺ ἐκτιμοῦσε ὁ Δημαρᾶς καὶ θέλησε κάποτε νὰ τὸν ἀνταμειψεῖ μὲ τὸ ἐπίθετο «ἐρασιτέχνης» εἶναι ἕσως τὸ πλέον χαρακτηριστικό. Γιὰ τὴν διάλυση τῆς παρεξήγησης ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσουν πολλαπλὲς ἀναφορὲς γιὰ τὴν σημασία τῆς καλῆς ἔννοιας τοῦ ἐπιθέτου, ἓνα ἀληθινὸ «ἐρασιτεχνίας ἐγκώμιον»¹¹.

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς λογίους εἶναι περισσότερο εὐνοημένοι ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ τοῦτο βέβαια ἔχει τὴν αἰτία στὴν ποιότητα τοῦ ἔργου τους. Ὄνόματα καὶ τώρα ἀκόμα ἄς μὴν ἀναφέρουμε. Ὡστόσο μιὰ ἐξαίρεση ἄς γίνῃ γιὰ τοὺς προερχόμενους ἀπὸ τὰ Ἐπτάνησα. Σ' αὐτοὺς ἀναγνωρίζει στοιχειῶα ποὺ μποροῦν νὰ συγκροτήσουν τὴν ἔννοια τῆς ἱστοριογραφικῆς σχολῆς μὲ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται¹². Καὶ ἄλλοι ὅμως ἀπὸ ἄλλες τοπικὲς πατρίδες θὰ γνωρίσουν τὸν ἀνεπιφύλακτο ἔπαινό του. "Ἄλλωστε τότε εἶναι ποὺ θὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ τὸν ὄρο ἱστοριογράφου· ἕσως, —σύμφωνα, μὲ τὸ περιεχόμενο ποὺ δίνει στὸν ὄρο ἱστοριογράφος— νὰ εἶναι λίγο ὑπερβολικὸς στὴν κρίση του. Ἄλλὰ ἡ πρόθεση τῆς διάκρισης εἶναι ἐμφανῆς· ἐπιζητεῖ νὰ τονίσει ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ποιότητα ἢ ὁποία μᾶς δίνει τὸ αἶσθημα τῆς βεβαιότητος ὅταν χρειασθεῖ νὰ προσφεύγουμε στὶς μελέτες τῶν τοπικῶν λογίων· ἐπαινεῖ λοιπὸν αὐτοὺς οἱ ὅποιοι ἱστο-

9. Ἐπιφυλλίδα τῆς 13ης Ἰανουαρίου 1950 μὲ τίτλο: «Μέγα Ρεῦμα».

10. Ἐπιφυλλίδα τῆς 22ης Ὀκτωβρίου 1976 μὲ τίτλο: «Καὶ τὰ Ἐπτάνησα».

11. Ἐπιφυλλίδα τῆς 17ης Ἰουλίου 1964 μὲ τίτλο: «Τὸ Ὀρακτικὸ λεξικὸν» καὶ τῆς 2ας Μαΐου 1970 μὲ τίτλο: «Ἱστορικὰ Κοζάνης».

12. Ἐπιφυλλίδα τῆς 27ης Αὐγούστου 1971 μὲ τίτλο: «Ἐρμάννος Λούντζης».

ρουν χωρίς γενικεύσεις και ρητορισμούς αλλά ανασυνθέτουν την ζωή των πολιτειών τους κάτω από τον τουρκικό ζυγό όσο γίνεται με μεγαλύτερη πιστότητα και πειστικότητα.

“Ως εδώ τὰ πράγματα πηγαίνουν πολύ καλά: ἴσως μάλιστα καὶ εὐθύγραμμα. Τὸ ἔργο πού ἐπιτελοῦν οἱ τοπικοὶ λόγιοι εἶναι σημαντικό γιὰ τὴν σύνθεση τῆς ἐθνικῆς ιστοριογραφίας. Πρέπει νὰ τοὺς ἐπαινοῦμε, νὰ σεβόμαστε τὶς προσπάθειές τους, νὰ τοὺς ἐνθαρρύνουμε ὥστε νὰ συνεχίζουν με τρόπο περισσότερο εὐμέθοδο τὸ ἔργο τους. Ὡστόσο ὁ Δημαρᾶς εἶναι καὶ ἱστορικός: προσεχτικῶς λοιπὸν καὶ πολλὰς φορές με πλάγιό τρόπο βρίσκει τὴν δυνατότητα νὰ θίξει τὶς ἀδυναμίες τῶν ἔργων αὐτῶν, νὰ ὑποδείξει τὴν μέθοδο πού θὰ καταστήσει τὴν προσπάθεια τοῦ τοπικοῦ λογίου περισσότερο «ἱστορικῆ». Μὲ ἄλλα λόγια γιὰ ὅλα αὐτὰ ὑπάρχει καὶ ὁ ἐπισημονικὸς ἀντίλογος.

Μιὰ πρώτη ἀρνητικὴ ἀντίδρασή του, ὅπως ἄλλωστε πολλὰς φορές καὶ ὁ ἴδιος τὸ ἔχει πεῖ καὶ γράφει, εἶναι ἡ σιωπὴ μετὰ τὴν ὁποία περιβάλλει τὸ ἐντελῶς ἀναξιόπιστο καὶ ἀμέθοδο ἔργο. Μιὰ καλὴ σταθμητὴ προσέγγιση θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει καὶ σὲ ἀριθμοὺς ἀκόμα: θὰ ἔχουμε κάποια στιγμή κατὰλογο τῆς βιβλιοθήκης του καὶ θὰ μπορέσουμε νὰ τὸν συσχετίσουμε πρὸς τὰ ἔργα πού μνημονεύονται ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ «Βήματος».

Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι τὸ ἔνα: ἡ σιωπὴ. Παράλληλα πρὸς αὐτό, βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν παρουσιάζοντας ἕνα ἔργο, νὰ τονίσει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ καλοῦ τοπικοῦ βιβλίου μετὰ τὴν ὑπόδειξη τῶν ἀδυναμιῶν τοῦ παρουσιαζόμενου μελετήματος. Πρῶτα πρῶτα λοιπὸν εἶναι ἀρνητικὸς ἐναντι τῆς μεγάλης χρονικῆς διάρκειας πού θέλουν νὰ καλύψουν με τὶς μελέτες τους οἱ τοπικοὶ ιστοριογράφοι. Τὰ ἀρχαῖα, δὲν ἔχουν θέση στὶς τοπικὲς ἱστορίες ἐπειδὴ ἀποτελοῦν μέρος μιᾶς ἐνιαίας ἱστορίας πού δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοπικὲς δημοσιεύσεις. Τί μποροῦν νὰ προσφέρουν οἱ τοπικὲς ἱστορίες στὴν ἀρχαία ἱστορία; ὁ Δημαρᾶς θὰ ἀπαντήσῃ εὐθέως καὶ χωρὶς περιστροφές: «τὸ πολὺ πολὺ καμιά κακοδημοσιευμένη ἐπιγραφή»¹³. Κατὰ συνέπεια οἱ τοπικοὶ λόγιοι πρέπει νὰ περιοριστοῦν στὰ «διελληνικά» φαινόμενα, ὅπως τὰ ὀνομάζει, δηλαδὴ σὲ χαρακτηριστικὰ τοπικὰ φαινόμενα: καὶ τέτοια βέβαια εἶναι τὰ στοιχεῖα πού ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ.

Συναφῆς πρὸς τὸν κίνδυνο αὐτὸ εἶναι καὶ ὁ κίνδυνος τοῦ πλεονασμοῦ, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν «ἀπὸ κτίσεως κόσμου», ἢ καλύτερα, «τὴν ἀπὸ κτίσεως χωριοῦ»¹⁴—ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς— μεθόδευση. Μοιραῖο εἶναι λοιπὸν ἀφοῦ δὲν ἔχουμε τίποτε νὰ ποῦμε στὴν διαχρονικὴ αὐτὴ προσέγγιση νὰ λέμε τὰ ἴδια καὶ τὰ ἴδια. Ἡ ἱστορία μιᾶς περιοχῆς συμπλέκεται μετὰ τὴν ἱστο-

13. Ἐπιφυλλίδα τῆς 16ης Ἰουλίου 1965 μετὰ τίτλο: «Ρουμειώτικα».

14. Ἐπιφυλλίδα τῆς 2ας Μαρτίου 1962 μετὰ τίτλο: «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπαρχία».

ρία τῆς ἄλλης. Οἱ ἐπικαλύψεις καὶ οἱ ἐπαναλήψεις στοιχείων εἶναι ἀναπόφευκτες. Κοντὰ σ' αὐτὰ τὸν ἀνησυχεῖ ἡ ὑπερβολικὴ κατάτμηση τοῦ χώρου ποὺ γίνεται μέσω τῶν τοπικῶν ἐνασχολήσεων καὶ ἐξαιτίας αὐτῆς ὁ τοπικὸς ἱστοριογράφος μπορεῖ νὰ φθάσει τὴν συναγωγὴ του μέχρι τὰ ἐντελῶς πρόσφατα γεγονότα· καὶ ἔτσι ἡ τοπικὴ ἱστορία, ὅπως χαριτωμένα ἀναφέρει ὁ Δημαρᾶς, νὰ γίνεται «κοσμικὴ κίνηση»¹⁵.

“Ὅλα αὐτὰ καὶ ἄλλα ἀρνητικὰ στοιχεῖα ἐμφανίζονται ἐπειδὴ οἱ τοπικοὶ ἱστοριογράφοι δὲν περιορίζονται στὴν μικρὴ ἱστορία, ὅπου τὸ τοπικὸ γεγονός δὲν ἔχει ἐκβάλλει ἀκόμα στὰ μεγαλύτερα ποτάμια τῆς μεγάλης ἱστορίας, ἀλλὰ χάνουν τὸ ὄραμά τους, καὶ ἐνῶ ἔπρεπε νὰ ὑπηρετήσουν ἕνα σκοπὸ τὰ ἔργα τους γίνονται αὐτοσκοπός.

Οἱ ἐπιστημονικὲς αἰτιάσεις τοῦ Δημαρᾶ ἔναντι τῆς τοπικῆς μελέτης εἶναι ὅπως βλέπουμε πολλές· γι' αὐτὸ θὰ κατηγορηθεῖ ὅτι ἀντιπαθεῖ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ δημοσιεύματα. Βέβαια ξέρουμε καλὰ ὅτι αὐτὸ δὲν συμβαίνει· ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος τίς ἀρνητικὲς τοποθετήσεις του τίς ἀποδίδει ἀκριβῶς στὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον ποὺ ἔχει γιὰ ὅλα αὐτά: «Μόνον ὅπου ὑπάρχει ἀγάπη βρῖσκουμε αὐστηρότητα»¹⁶ εἶναι ἡ ἀπάντησή του.

Ἀρνητικὰ στέκεται ἐπίσης ὁ Δημαρᾶς στὴν ἀμέθοδη παράθεση λαογραφικῶν στοιχείων. Ὁ λαογραφισμὸς εἶναι ἕνα πρόβλημα γιὰ τὶς τοπικὲς ζητήσεις. Ἡ ἀκριτὴ καὶ κατακερματισμένη συλλογὴ στοιχείων γιὰ μικρὲς τοπικὲς μονάδες ὀδηγεῖ στὴν συσσώρευση τῶν ἰδίων πραγμάτων ἀπὸ πολλοὺς τοπικοὺς λογίους. Τὰ ἴδια πράγματα ποὺ λέγονται γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν μιὰ περιοχὴ, συλλέγονται ὡς ἰδιαιτέρως στοιχεῖα καὶ τῆς διπλανῆς περιοχῆς καὶ τῆς παραδιπλανῆς κ.ο.κ. Ὑπάρχει λοιπὸν μιὰ περιττὴ καὶ ἄχρηστη διασπορά. Πολλὲς φορές ἡ διασπορὰ αὐτὴ εἶναι καὶ βλαβερή. Κάποτε ὁ Δημαρᾶς ἀφήνει νὰ διαφανεῖ μιὰ εἰρωνεία γιὰ ὀρισμένα πράγματα ποὺ τὸν ἐνοχλοῦν ἰδιαιτέρως. Ἴσως στὴν κριτικὴ του γιὰ τὸν λαογραφισμὸ τῶν τοπικῶν συλλογῶν νὰ γίνεται εἰρωνικὸς καὶ μὲ πιὸ ἕμεσο τρόπο, πράγμα ποὺ τοῦ κόστισε πολλὲς κατηγορίες. Ὅμως σὲ ὀρισμένα πράγματα εἶναι ἀνυποχώρητος καὶ ὀξύς, ὅπως λ.χ. ὅταν διατυπώνει τὴν ἀκόλουθη κρίση: «Ὡραῖο εἶναι νὰ καμαρώνουμε γνωρίζοντας πῶς ἀλμύρουν σὲ κάθε ἐλληνικὸ τόπο τὶς κατσίκες, ἀλλὰ δὲν θὰ εἴταν ἄσκοπο νὰ γνωρίζουμε ὅτι ὁ 18ος αἰ. ἐγέννησε πλειάδα μεγάλων μορφῶν στὸν τομέα τοῦ νοῦ»¹⁷.

Μιὰ ἄλλη τάση ποὺ δὲν τοῦ ἀρέσει καθόλου ἐν σχέσει πάντοτε πρὸς τὶς λαογραφικὲς τοπικὲς συναγωγὲς εἶναι ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποία ταυτόχρονα μὲ τὴν συγκέντρωση τῶν διαφόρων ἐθίμων καὶ παραδόσεων γίνεται σύσταση ἀπὸ τὸν γράφοντα νὰ φροντίσουν οἱ ἀναγνώστες ἢ τέλος πάντων οἱ ὑπεύθυνοι κάθε

15. Ἡ παραπομπὴ στὴν ἐπιφ. τῆς προηγούμενης σημείωσης.

16. Ἐπιφυλλίδα τῆς 24ης Νοεμβρίου 1950 μὲ τίτλο: «Ζητήματα μεθόδου».

17. Ἐπιφυλλίδα τῆς 20ης Ἰανουαρίου 1961, μὲ τίτλο: «Τὰ ἔργα τοῦ λαϊκοῦ».

τόπου ὥστε τὸ ἔθιμο ποὺ περιγράφεται νὰ διατηρηθεῖ ζωντανὸ ἢ ἂν ἔχει σβή-
σει νὰ ἐπανέλθει στὸ προσκήνιο.

Καὶ ἄλλα ἀρνητικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τοπικῶν ιστοριοδιφικῶν ἀναζη-
τήσεων θὰ θίξει κατὰ καιροὺς ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅπως λ.χ. εἶναι οἱ πολλαπλῆς
ἐκδόσεις ἐγγράφων. Ὅσο τόσο συγχρόνως μὲ τὴν ἀρνητικὴ ἐπισήμανση θὰ ὑπάρ-
ξει ὁ καλὸς λόγος καὶ τὰ πράγματα παρουσιάζονται περίπου ἰσοσιελισμένα.
Γιατὶ στὴν βάση ὑπάρχει πάντα τὸ πρόγραμμα ποὺ πρέπει νὰ πραγματοποιεῖ:
ἡ ἐθνικὴ ἀπογραφή καὶ μέσω αὐτῆς ἡ εὐρύτερη σύνθεση ποὺ θὰ ἀκολουθήσει.

Μὲ ἕσα ὡς τώρα ἀναπτύξαμε ἔχουμε καλύψει ἓνα εὐρὸ χρονικὸ ἀνάπτυγ-
μα· ἡ τοπικὴ ἱστορία ἐμφανίζεται πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ἐνισχύεται μετὰ τὴν
Ἐπανάσταση, διατρέχει ὅλον τὸν 19ο αἰ. καὶ βέβαια συνεχίζεται ὅλον τὸν 20ὸ
αἰ. φθάνοντας ὡς τὶς μέρες μας. Ἐπι ἐμφανίζονται τὰ πράγματα μέσα ἀπὸ
τὴν ἀνάλυση τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπως αὐτὴ πραγματοποιεῖται κυρίως μέσω τῆς
παρουσίασης ἔργων τοπικῆς ἱστοριογραφίας ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ «Βήματος».

Ὅσο τόσο στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '60, στὴν θεώρηση τοῦ Δημαρᾶ ἀρχί-
ζουν νὰ τονίζονται τὰ πρῶτα σημάδια τῆς παρακμῆς τοῦ εἴδους. Αὐτὸ φαίνε-
ται καλύτερα στὴν ἐπόμενη δεκαετία ὅταν οἱ κριτικὲς παρουσιάσεις τοπικιστι-
κῶν βιβλίων ἀραιώνουν· ἡ αὐτὲς ἔχουν νὰ κάνουν μὲ δευτέρες ἐκδόσεις παλαιο-
τέρων ἔργων ἢ ἐν συνεχείᾳ μὲ τὶς φωτομηχανικὲς ἐπανεκδόσεις. Ὅχι ὅτι αὐτὰ
δὲν συνιστοῦν δεῖκτες γιὰ τὴν ἐπίδοση τοῦ εἴδους· παράλληλα ὅμως σηματο-
δοτοῦν καὶ τὴν ὑφεση. Αὐτὰ εἶναι ἡ ἔμμεση μαρτυρία. Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ
ἄμεσες· εἶναι τὰ γραπτὰ τοῦ Δημαρᾶ, στὰ ὁποῖα τονίζεται σχεδὸν μονότονα
ὅτι οἱ τοπικοὶ λόγιοι μὲ τὴν πολυτιμὴ προσφορά τους ἄρχισαν νὰ σπανίζουν·
ἡ τοπικὴ μελέτη δὲν καλλιεργεῖται πλέον ὅσο ἄλλοτε. Ἡ τοπικὴ ζήτηση καὶ
ἀναζήτηση μαραίνεται.

Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἔχει κάθε λόγο νὰ μιᾶ γι' αὐτὴν τὴν βεβαιωμένη ἄλ-
λωστε, προϊοῦσα φθορὰ τῆς τοπικῆς λογιόσυνης¹⁸. Ἀπὸ τὴν σκοπιὰ ποὺ παρα-
τηρεῖ ἐκεῖνος τὰ πράγματα οἱ λόγιοι ποὺ συνεχίζουν τὸ ἔργο τῶν παλαιότερων
εἶναι ἤδη λίγοι. Καὶ βέβαια ἔχει δίκιο. Ὁ τοπικὸς λόγιος ὅπως τὸν εἶδε, τολμῶ
νὰ πῶ, ὅπως τὸν ἤθελε ὁ Δημαρᾶς δὲν ὑπάρχει πλέον. Στὴν ὀπτική του λόγιοι
τοῦ τύπου —καὶ ἐδῶ ἄς ἀναφέρουμε μερικὰ ὀνόματα— λόγιοι λοιπὸν σὰν τὸν
Νικ. Δελιαλῆ, τὸν Α. Ζῶη, τὸν Π. Βασιλείου, τὸν Μυρτίλο Ἀποστολίδη, τὸν
Πολύδωρο Παπαχριστοδοῦλου, δὲν ὑπάρχουν καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀναπληρω-
θοῦν. Αὐτὸ εἶναι σίγουρο. Παράλληλα ὅμως αὐτὸ ποὺ φοβήθηκε κάποτε ὁ Δη-
μαρᾶς, ὅτι δηλαδή ἡ «ἀπὸ κτίσεως χωριοῦ» τοπικὴ ἱστορία θὰ ἔτεινε νὰ ἀντι-

18. Αὐτὸ γίνεται σὲ πολλὲς ἐπιφυλλίδες· βλ. λ.χ. τὶς ἐπιφυλλίδες τῆς 20ης Φεβρ. 1959, 9ης Ὀκτ. 1964, 2ας Ἀπρ. 1965, 7ης Αὐγ. 1969, 21ης Ἀπρ. 1970, 8ης Μαΐου 1970, 7ης Μαΐου 1971 κ.ἄ.

καταστήσει τήν Ιστορία μεγαλύτερων προσεγγίσεων, από τήν πλευρά τῶν σύγχρονων τοπικῶν λογίων εἶναι πιᾶ πραγματικότητα.

Ὁ ἴδιος προσπαθεῖ νά ἐρμηνεύσει τά πράγματα ἱστορικά. Οἱ λόγοι πού περιορίζουν τίς τοπικές ζητήσεις εἶναι πολλοί καί σοβαροί: ἡ τεχνική πρόοδος, ἡ πύκνωση τῶν τηλεπικοινωνιῶν, ἡ ἐξάπλωση τῶν εκπαιδευτικῶν ἐφαρμογῶν, οἱ εὐκολίες στήν μετακίνηση τῶν πληθυσμῶν πού ἐπιφέρουν «ἰσοστάθμιση τῶν συγκοινωνούντων δοχείων». Καταργεῖται, ἔχει καταργηθεῖ πιᾶ ἡ στεγανότητα τῶν διαφόρων περιοχῶν καί τὸ ξεχώρισμα τῶν τοπικῶν ὁμάδων. Ἀλλά ὁ τοπικός μελετητής γάνεται καί ἐπειδὴ οἱ ἐπιμέρους χῶροι γάνουν τήν αὐτοτέλειά τους καί τά πάντα συγκεντρώνονται μὲ ἐπικίνδυνο τρόπο στό κέντρο.

Κάποιοι ἄλλοι λόγοι ἔχουν νά κάνουν μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἱστοριογραφική ἐπιστήμη ἔγινε περισσότερο τεχνική ἀπ' ὅ,τι εἶταν· οἱ τοπικές πηγές ἔχουν κατὰ κάποιον τρόπο ἀνακωιωθεῖ. Οἱ πολιτισμικοὶ ὅροι ἔχουν ἀλλάξει. «Ὅλα αὐτὰ λοιπὸν συντελοῦν στήν ὕφεση τοῦ τοπικισμοῦ. Ὡστόσο στήν πιᾶ προχωρημένη ἀνάλυσή του ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς θά μιλήσει καί γιὰ τήν ἀλλαγὴ προοπτικῆς: «Κύριος λόγος θά ἐνόμιζα μᾶλλον ὅτι εἶναι μία ἀλλαγὴ προοπτικῆς, μία θεώρηση ὅλο καί πιᾶ συνθετικὴ τῶν φαινομένων, μία ἐνορχήστρωση, ἡ ὁποία ἐπιβάλλει ὁλοένα καί μεγαλύτερους συνδυασμούς καί συγκρίσεις, πού, ὀργανικά, ξεπερνοῦν τίς δυνατότητες τῆς τοπικῆς συμβολῆς. Βλέπω νά ἐρχεται ἡ ἀλλαγὴ: δὲν τὴν εὐχομαί»¹⁹.

Νομίζω ὅτι στήν προσέγγισή του αὐτὴ πού γίνεται στὰ 1971 ὁ Δημαρᾶς μὲ ἀφορμὴ τίς ἐπισημάνσεις του γιὰ τὴν τοπικὴ ἱστορία, στέκεται, —ὅπως ἄλλωστε πολὺ εὐστοχα ἔχει παρατηρήσει ὁ Φίλιππος Ἡλιού²⁰— δύσπιστος ἐναντι τῆς λεγόμενης νέας ἱστοριογραφίας. Ἀργότερα ἔριξε δεσμούς καί ἀποκατέστησε τίς σχέσεις του καί μὲ τὸ ρεῦμα αὐτό. Τώρα, δηλαδή στὰ 1971, εἶναι λίγος διστακτικός...

Τὰ ἔγκυρα στοιχεῖα πού ἀντλεῖ ἀπὸ τίς τοπικές ἱστοριογραφικές συναγωγές ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς τὰ ἐνσωματώνει στὸ ἔργο του. Τὸ πρόγραμμά του εἶναι ἐκδηλὰ ὀρατό. Στὶς στῆλες τοῦ «Βήματος» ἔχει ἀνοίξει ἀπὸ καιρὸ, καί συνεχίζει γιὰ πολλὰ χρόνια ἓνα μακρὸν διάλογο γιὰ τὸ θέμα μας. Πέρα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ κάνει καί κάτι ἄλλο. Φροντίζει κάπου κάπου νά διαλέγεται μὲ τὸ τοπικὸ κοινόν· αὐτὸ μὲ διάφορους τρόπους: εἴτε προλογίζοντας τοπικές συναγωγές μὲ τίς ὁποῖες τιμᾶται ἓνας σημαντικὸς τοπικὸς λόγιος· εἴτε συμμετέχοντας σὲ παρόμοιους ἑορτασμούς μὲ δικὰ του κείμενα· εἴτε γράφοντας γιὰ τὴν «Πάτρα ὡς ἰδιότυπο κύτταρο παιδείας»²¹, εἴτε προλογίζοντας τὴν ἔκδοση ἔργων τοῦ Α.

19. Ἐπιφυλλίδα τῆς 7ης Μαΐου 1971, μὲ τίτλο: «Ζακωνθῶν Χρονικά».

20. Φ. Ἡλιού, «Μνήμη Κ. Θ. Δημαρᾶ», *Τὰ Ἱστορικά* 14/15 (1991) 240.

21. *Νέα Ἑστία* 81 (1967) 15-23.

Βροκίνη²² είτε γράφοντας για τον Παναγιώτη Άραβαντινό.

Κάποτε συνδιαλέγεται άπευθείας με τὸ τοπικὸ κοινό. "Ένα κοινὸ κάπως διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ δικὸ μας, τῶν ιστορικῶν συνεδρίων· ἕνα κοινὸ ποὺ πρέπει νὰ ἀκούσει γιὰ οἰκεία πράγματα, πράγματα ποὺ ἔχει μάθει ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν τοπικῶν ιστορικῶν. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ κοινὸ ὁ λόγος ποὺ ἀπευθύνεται δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ αὐτὸν τῆς τοπικῆς ιστορίας. Κλείνοντας λοιπὸν τὸ θέμα μας, ἄς ἀφήσουμε τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ νὰ μιλᾷ πρὸς τὸ κοινὸ τῶν Ἰωαννίνων γιὰ τοὺς ἡπειρωτὲς τοπικοὺς λογίους καὶ ἄλλους:

«Θὰ ἔχετε ἴσως προσέξει ὅτι κάθε τόπος, κάθε περιοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (ἀφοῦ γι' αὐτὸν εἶναι ὁ λόγος σήμερα), συμβολίζει μιὰ ξεχωριστὴ ἀπόχρωση μέσα στὸν ἑλληνικὸ ἱρριδισμό, μιὰν ἰδιάζουσα, ἀλλοιώτικη, νότα μέσα στὴν πολύφωνη ἑλληνικὴ ἁρμονία. Ὅσο μᾶς ξεφεύγει ἡ ἀπόχρωση, ἡ νότα, εἶναι σὰν νὰ μᾶς ξεφεύγει τὸ ὄνομα, ἡ ψυχὴ ἐνὸς ἀνθρώπου: δὲν τὸν γνωρίζουμε· παρόμοια καὶ δὲν μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὸν τόπο αὐτόν, τὸν κάθε ἑλληνικὸ τόπο, ὅσο μᾶς ξεφεύγει ἡ ἰδιάζουσα χροιά του, καὶ μάταια θὰ ἐπιδιώκαμε, χωρὶς τὸ σύνολο τῶν τέτοιων γνώσεων, νὰ ἀνασυνθέσουμε σὲ μιὰν ἰδεατὴ ἐνότητα τὴν ἐξᾶίσις ποικιλία ποὺ ἐνυπάρχει μέσα στὸν ἑλληνισμό. "Ας προσθέσω ὅτι στὴν ἀνίχνευση αὐτοῦ τοῦ ἰδιαίτερου κάθε φορὰ συστατικοῦ, τοῦ μοναδικοῦ, δίνω ἀποφασιστικὴ σημασία προκειμένου γιὰ τὴν Ἑλλάδα, γιὰτὶ ἡ μεγάλη πατρίδα μας εἶναι πλασμένη ἀπὸ ἐπιμέρους συστατικά, ποὺ γιὰ μακροὺς αἰῶνες ἐκυριάρχησαν στὴν ἱστορία της, διέπλασαν τὰ πεπρωμένα της καὶ τὴν ἐσφράγισαν μὲ μιὰν ἔννοια, μὲ μιὰ λέξη ποὺ εἶναι σὲ ὅλων μας τὰ χεῖλη: ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν ἑλληνικὸ τοπικισμό, γιὰ τὴν ἀγάπη τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν στενὴ τους πατρίδα»²³.

22. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ συναγωγὴ τῶν ἔργων τοῦ Βροκίνη», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά* 17 (1973) θ' - ιε'.

23. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἡ λογιόσυνη τῶν Ἠπειρωτῶν. Λόγος ἐπιμνημόσυνος στὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ*, Ἰωάννινα 1960, σ. 4.